

NAUKI PRAWNE / LEGAL SCIENCES**KACPER CIEŚLIK****MYŚL KAROLA MARKSA W INTERPRETACJI
WŁODZIMIERZA LENINA JAKO CZYNNIK
MOTYWUJĄCY ANTYRELIGIJNE USTAWODAWSTWO
SOWIECKIE PO REWOLUCJI PAŹDZIERNIKOWEJ****Wstęp**

Relatywnie rzadko w historii myśli politycznej i ustrojowej zdarzało się, że nurt filozoficzny mógł zostać w znacznym stopniu zrealizowany w funkcjonowaniu państwa. Tym bardziej wdzięcznym tematem wydaje się rosyjska rzeczywistość porewolucyjna, gdzie unaoczniona została w różnych obszarach funkcjonowania państwa myśl polityczna i socjologiczna dwóch socjalistycznych autorów poruszających kwestie związane ze społeczeństwem oraz ustrojem państwa – Karola Marksa i Włodzimierza Lenina.

Analiza myśli politycznej wspomnianych autorów ma odpowiedzieć na pytanie – czy myśl polityczna i socjologiczna propagowana przez Karola Marksa i Włodzimierza Lenina miała wpływ na kształtowanie się ustawodawstwa rosyjskiego po rewolucji październikowej w kreowaniu relacji między państwem a związkami wyznaniowymi? Celem przyświecającym poniższej pracy jest określenie wpływu i stopnia implementacji założeń marksowsko-leninowskiej myśli ustrojowej w funkcjonowanie państwa radzieckiego po 1918 r. w zakresie ustawodawstwa religijnego.

W celu przeprowadzenia analizy i sformułowania odpowiedzi na pytanie badawcze posłużono się metodą doksograficzną poprzez analizowanie dzieł Karola Marksa i Włodzimierza Lenina oraz odwoływanie się bezpośrednio do ich treści w celu poparcia argumentacji. Użyto także metody chronologicznej obrazując rozwój idei marksowskiej oraz jej implementacji w ustawodawstwie. Za pomocą metody formalno-dogmatycznej przeprowadzono interpretację prawa powszechnie obowiązującego, uchwalanego w państwie rosyjskim po przejściu władzy przez bolszewików w 1918 r.

Obecny stan literatury w tematyce myśli marksowskiej i leninowskiej jest obszerny, niewiele jest jednak prac dotyczących analizy stopnia implementacji tej myśli w prawo stanowione. Znaczna część prac w tej materii opracowana została przed rokiem 1989, co może rodzić wątpliwości co do ich nacechowania ideologicznego.

Karol Marks jako autor antyrelijijny

Analizując twórczość Karola Marksa, bez trudu można zauważyć, że jednym z najczęściej poruszanych przez niego zagadnień, poza sprawami ekonomiczno-społecznymi oraz problematyką nierówności klasowych, jest kwestia religii, religijności, a przede wszystkim zasad funkcjonowania relacji państwo–Kościoł. Należy zwrócić uwagę na to, że w ocenie tych ostatnich Marks prezentuje stanowisko filozofa jednoznacznie antyteistycznego. Propaguje model państwa, w którym ustroj oparty jest na ateizmie państwowym¹.

Marks sporo miejsca w swojej myśli społeczno-ustrojowej poświęcał religii i skupiał się na jej znaczeniu dla funkcjonowania społeczeństwa. Zdaniem niemieckiego autora religia stworzona przez człowieka ma stanowić jedynie swego rodzaju substytut dla rzeczywistego sensu istnienia². Uznać przez to należy, że Marks interpretuje religię jako zbiorowe urojenia, przez które człowiek nie jest w stanie zaznać prawdziwego szczęścia i skazany jest na funkcjonowanie w marazmie przez siebie zastanym. Przy dalszej analizie dzieł Marksa można dojść do wniosku, że właśnie m.in. w tej materii spełnić się ma rola rewolucji, która powinna wyzwolić lud pracujący spod wpływu religii i doprowadzić do prawdziwego szczęścia, niezastępowanego żadnego rodzaju urojeniem³. Potwierdzenie tej tezy znaleźć możemy we wstępie do *Przyczynku do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, gdzie Karol Marks wprost pisze, że: „Religia jest jedynie urojonym słońcem, które dopóty obraca się dokoła człowieka, dopóki człowiek nie obraca się dookoła samego siebie”⁴.

Przedstawiony cytat poprowadzić może do kolejnego zarzutu względem religii, który przedstawia w swoich dziełach rzeczony autor. Religia, bez konkretyzowania jej rodzaju, lecz jako system ma kreować stosunki międzyludzkie, w ramach których człowiek jest podmiotem niższym w hierarchii – w porównaniu do Boga, człowiek stanowić ma jedynie nic nieznaczący byt⁵. Podejściu takiemu wyraźnie sprzeciwiać się miał Marks, który uważał, że tego typu założenie stanowi możliwość kontrolowania klasy pracującej przez burżuazję i rządzących, a sama religia

¹ K. Marks, *W kwestii żydowskiej*, Warszawa 2005, s. 4.

² Tenże, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa. Wstęp*, Warszawa 2005, s. 3.

³ Tenże, *Uwagi na marginesie programu Niemieckiej Partii Robotniczej*, w: tegoż, *Dzieła*, t. 19, pod red. S. Bergmana, Warszawa 1972, s. 36.

⁴ Tenże, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa...*, s. 3.

⁵ Tenże, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, <<https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1843/krytyka-hegel-fil-prawa.htm>>, dostęp: 24.06.2024.

wraz z instytucjonalnym jej przedłużeniem, jakie stanowi Kościół, jest rękojmnią do sprowadzania proletariatusy do poziomu warstwy z założenia poddańczej⁶.

Zdając sobie sprawę z negatywnego oddziaływania religii na człowieka, Karol Marks uważał, że zadaniem socjalisty, który miałby dążyć do stanowczych zmian w zastanym systemie, porządku społecznym i relacjach międzyludzkich, jest zdecydowana krytyka religii⁷. Przesadzone wydaje się jednak sprowadzenie religii do czynnika, który wraz z innymi krytykowanymi przez Marksa zjawiskami, takimi jak nierówności klasowe czy wyzysk, stanowić ma podstawę, na której oparta jest nierówność klas społecznych.

Należy więc wywnioskować, że Karol Marks w swoich rozważaniach nad religią i jej codziennym wpływem na człowieka i całe społeczeństwo był przeciwnikiem jej oczywistego, teocentrycznego założenia. Uważał on bowiem, że doktryny religijne w antagonistycznych stosunkach społecznych ze swojego założenia wspierają klasę uciskającą, a nie uciskaną. Prosty, proletariacki lud jedynie wtedy może być w pełni wolny, kiedy „wyzwoli sumienia od zmyru religii”⁸ i założenia teocentryczne, w pewien sposób umniejszające wartości człowieka, zamieni na homocentryczną interpretację otaczającej rzeczywistości.

W toku myślenia Karola Marksa zauważyć możemy także jego materialistyczne pojmowanie otaczającego świata, które koreluje także z jego podejściem do religii. Uważał bowiem, zgodnie z wyznawanym przez siebie materializmem, że wszelka wiedza pochodzi ze zmysłowego kontaktu ze światem, nie zaś z intelektualnej wiary w idee bądź nadnaturalne wartości⁹. Człowiek poznaje naturę poprzez jej przetwarzanie, nie zaś abstrakcyjne pojmowanie. Marks nie negował przy tym istnienia wiedzy pochodzącej z intelektualnego poznania świata – intelektualna strona poznawania jednak ma być wtórna, pochodząca z doświadczeń empirycznych¹⁰. Już samo to założenie może unaocznić, że zdaniem niemieckiego filozofa, Bóg nie ma prawa bytu, ponieważ samo jego istnienie ma charakter abstrakcyjny – jego bytności nie można „potwierdzić” w żaden empiryczny sposób.

Ateizm państwowy

Znacznie większą rolę niż postulaty związane z laicyzacją i ateizmem poszczególnych osób w rozważaniach Karola Marksa odgrywały zagadnienia dotyczące systemowego ateizmu państwowego. Zdaniem niemieckiego filozofa istnienie religii państwowej lub sytuacji, w której państwo jest silnie powiązane z określoną religią na poziomie politycznym bądź urzędowym, jest niezwykle

⁶ M. Łagosz, *Marks i idea końca religijności*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2018, nr 4, s. 236.

⁷ K. Marks, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, <<https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1843/krytyka-hegel-fil-prawa.htm>>, dostęp: 24.06.2024.

⁸ Tenże, *Uwagi na marginesie programu Niemieckiej Partii Robotniczej*, s. 36.

⁹ T.M. Jaroszewski, *Rozważania o praktyce: wokół interpretacji filozofii Marksa*, Warszawa 1974, s. 311.

¹⁰ Tamże.

niekorzystne. Według Marksa prędzej czy później stawia to człowieka, członka społeczności zamieszkującej dane państwo, w sytuacji, w której popada on w konflikt wewnętrzny – obywatela z wyznawcą. W wielu sytuacjach taki konflikt doprowadzić może do wyboru „duchowej tożsamości” i tym samym ideowej rozbieżności państwa i jego obywateli¹¹. Taką sytuację można uznać za niedopuszczalną z punktu widzenia socjalizmu pojmowanego w marksowski sposób, gdyż państwo funkcjonujące jako porewolucyjne miało charakteryzować się równością i konsolidacją, gdzie wewnętrzne podziały wywoływane m.in. rozbieżnością wyznawanych religii czy wartości byłyby dalece niepożądane.

Marks przedstawia religię z perspektywy państwa jako czynnik spowalniający lub nawet blokujący egalitaryzację społeczeństwa. Powołując się na sytuację Żydów w swoich rodzimych Niemczech, stwierdził, że przez powiązanie państwa z religią niemożliwe jest wyemancypowanie się członków „narodu wybranego” do poziomu innych nieżydowskich obywateli, a powodem tego jest brak wyemancypowania się państwa od religii i stania się przez nie państwem prawdziwie politycznym, nie zaś religijnym¹². Zdaniem Marksa niepożądany jest stan, w którym wyznawcy jednej, dominującej religii stanowić mieliby grono obywateli lepszej kategorii aniżeli wierni, których wyznanie nie jest państwowe, wspierane przez ustawodawcę.

Niezwykle istotnym i zarazem ciekawym elementem programu marksowskiego ateizmu państwowego jest założenie braku ingerencji państwa w to, w co „prywatnie” wierzy obywatel. Wyemancypowanie państwa z wpływów religii, zgodnie z założeniami Karola Marksa, nie ma mieć na celu zniesienia religijności poszczególnych osób, zaś sama religia pozostać może nieograniczoną, o ile wyznawana jest prywatnie, w oderwaniu od państwa, prawa i ustroju społecznego¹³. Przyczyną właśnie takiego podejścia Marksa jest założenie, że świat zastany przed rewolucją socjalistyczną jest tak skonstruowany, że religia, mimo swojego antysocjalistycznego oraz niesprzyjającego rozwojowi klasy wyzyskiwanej charakteru, jest jego immanentnym elementem¹⁴. Jeżeli człowiek w przedrewolucyjnej rzeczywistości potrzebuje w swoim życiu obecności „ułudy”, jaką zdaniem niemieckiego filozofa jest religia, to powinien mieć możliwość jej praktykowania.

Ateizm a rewolucja

Żeby zrozumieć relację między propagowanym przez Karola Marksa ateizmem oraz antyteizmem a rewolucją, należy przedstawić jego sylwetkę jako filozofa rewolucji. Marks w swoich dziełach utrzymywał, że porządek świata należy zmienić za pomocą przewrotu, który miały realizować postulaty przede

¹¹ K. Marks, *W kwestii żydowskiej*, s. 8.

¹² Tamże.

¹³ Tamże, s. 12.

¹⁴ M. Łagosz, *Marks i idea końca religijności*, s. 239.

wszystkim równości i wolności dla klasy uciskanej przez rządzących arystokratów oraz posiadaczy, a także wprowadzenia wszechobecnego „braterstwa”¹⁵. Podmiotami marksowskiej rewolucji, które miałyby jako pierwsze implementować w społeczeństwie zmiany proponowane przez marksizm, byli proletariusze jako ci, którzy mogą nadawać tempo rzeczywistemu ruchowi znoszącemu zastaną sytuację. Filozof uważał też, że w rewolucji nie chodzi o idee, ale przede wszystkim o działanie. Ideowa interpretacja porządku świata, która była dotychczas domeną filozofów, jest zdaniem Marksa niewystarczająca. Według niego celem filozofii powinno być nadanie motywacji i ideowej podstawy rzeczywistym przemianom i nie kontemplacja tylko zmiana rzeczywistości¹⁶. Zmiana ta miałaby mieć znamiona rewolucji.

Religia, która przez Marksa przedstawiana jest jako narkotyk otepiający społeczeństwo, jest jednym z elementów, które powinny być zwalczane przez rewolucję¹⁷. Wspomniany narkotyk miał być środkiem używanym przez burżuzję jako klasę wyzyskiwaczy w celu wykorzystywania pracy i siły produkcyjnej robotników oraz reprezentantów innych zawodów z klasy proletariackiej¹⁸. Religia zdaniem Marksa ma za zadanie maskowanie kontroli nad klasą pracującą. Duchowość instytucjonalna, jaką jest Kościół, oraz inne formalne związki wyznaniowe ma na celu, według Marksa, odrywać uwagę ludzi od problemów związanych z realiami codziennego życia. Uznać należy, że według myśli marksowskiej religia powoduje destrukcję duchową człowieka i wskutek rewolucji – dla dobra społeczeństwa – należy doprowadzić do jej usunięcia z przestrzeni publicznej¹⁹. Nawiazuując więc do poprzednich akapitów dotyczących ateizmu państwowego, możemy wywnioskować, że co prawda człowiek ma prawo do prywatnego kultuwowania i wykonywania obrzędów religijnych, jednakże zdaniem Karola Marksa może tak być do momentu spełnienia postulatów rewolucyjnych. Marks tworzył w czasach przedrewolucyjnych, dla niego przemiany mające mieć miejsce wskutek walki klas miały jedynie charakter teoretyczny. Niemiecki filozof uważał, że w wyniku przemian rewolucyjnych religia sama w sobie upadnie także w przestrzeni prywatnej. Ma być tak dlatego, że stanowi ona „duchowe podłoże” ucisku proletariuszy przez klasę wyzyskującą. Tym samym należy podkreślić, że zdaniem Karola Marksa walka z religią jest immanentnym elementem rewolucyjnej walki klas²⁰.

Z dzieł Marksa możemy także wywnioskować, że jako główny reprezentant religii wrogiem klasowym przewrotu proletariuszy ma być Kościół instytucjonalny będący „biurokratycznym” przedłużeniem dogmatów religijnych²¹. Tym samym

¹⁵ E. Balibar, *Filozofia Marksa*, Warszawa 2007, s. 33.

¹⁶ K. Marks, *Tezy o Feuerbachu*, Warszawa 2004, s. 12.

¹⁷ Tenże, *Uwagi na marginesie programu Niemieckiej Partii Robotniczej*, s. 36.

¹⁸ K. Marks, F. Engels, *Manifest Partii Komunistycznej*, Warszawa 2007, s. 4.

¹⁹ M. Jędraszewski, *Partia komunistyczna walcząca z religią i państwo komunistyczne gwarantujące wolność religijną jako teoretyczne podstawy marksizmu-leninizmu w walce z religią i Kościołem katolickim w krajach realnego socjalizmu*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2008, t. 22, s. 303.

²⁰ Tamże.

²¹ M. Łagosz, *Marks i idea końca religijności*, s. 244.

najważniejsze i najbardziej dotkliwe antyreligijne postulaty rewolucji uderzyć miały w instytucje kościelne, co po rewolucji październikowej urzeczywistnił Włodzimierz Lenin oraz partia bolszewicka.

Lenin – kontynuator ateistycznej myśli Marksa

Włodzimierz Iljicz Uljanow, który swoje największe dzieła publikował pod pseudonimem – Lenin, podobnie jak Karol Marks był propagatorem systemowego ateizmu i zwolennikiem państwa antyreligijnego. Jawnie w swoich dziełach powoływał się na myśl Marksa, przytaczając także znaną ze wstępu do *Przyczynku do krytyki heglowskiej filozofii prawa* myśl, że religia stanowi „opium dla ludu” – na potrzeby rosyjskie jednak Lenin ów narkotyk zamieniał na „gorzałkę”²². Podobnie jak niemiecki autor uważał również, że religia stanowi narzędzie do manipulowania klasą wyzyskiwaną – miało to mieć miejsce poprzez propagowanie wizji lepszego, pogrobowego życia wiecznego, które stanowiło wynagrodzenie za pełne cierpienie życie doczesne²³. Tak jak Marks Lenin uważał, że zadaniem rewolucji i wszystkich towarzyszących jej przemian społecznych ma być walka z wiarą w religijne, wrogię komunistom, dogmaty oraz „uwolnienie robotnika od wiary w życie pozagrobowe”, a tym samym spowodowanie u niego większej motywacji do zajęcia się sprawami doczesnymi oraz walki o poprawę jakości życia na ziemi²⁴.

Kolejnych analogii w podejściu do religii u obu autorów można doszukiwać się w kontekście emancypowania określonych warstw społecznych lub też różnicowania statusu obywatela ze względu na wyznawaną religię. W artykule pod tytułem *W kwestii żydowskiej* Karol Marks uważał, że pełna emancypacja Żydów może mieć miejsce jedynie wtedy, gdy państwo w pełni wyemancypuje się od wiary, odrzuci funkcjonowanie w jego ramach jakiegokolwiek religii państwowej bądź uprzywilejowanej. Podobnie myśli Włodzimierz Lenin, któremu niedopuszczalne wydaje się różnicowanie jakichkolwiek praw podmiotowych w zależności od przekonań religijnych²⁵.

Obu autorów łączyła także materialistyczna interpretacja świata i jego porządku. Marksowski pogląd, że przedmiotem całej filozofii i tym samym przemyśleń jest rzeczywistość, namacalna materia, nie zaś idea, która dotychczas była najważniejszym przedmiotem filozofii²⁶. Podobnie myślał Uljanow, który utrzymywał, że materializm pojmowany na kształt materializmu dialektycznego, kreowanego przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, jest podstawą jego socjalistycznej myśli politycznej i tym samym w świecie, którego zasady zgodne są z tym nurtem myślowym, nie ma miejsca na religię²⁷.

²² W.I. Lenin, *Socjalizm a religia*, Warszawa 2006, s. 3.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ E. Balibar, *Filozofia Marksa*, s. 23.

²⁷ W.I. Lenin, *O stosunku partii robotniczej do religii*, Warszawa 2006, s. 4.

Istniały jednak rozbieżności w pojmowaniu ateizmu przez Karola Marksa i Włodzimierza Lenina. W przeciwieństwie do swojego poprzednika Uljanow nie był tak otwarty na pozostawienie religii w życiu społecznym jako „sprawy prywatnej” obywateli. Uważał on, że jeżeli robotnicy jakkolwiek mają być w przyszłości mentalnie uniezależnieni od wpływów religii, to nie wystarczy, że zniknie ona z przestrzeni publicznej – zniknąć musi także jej każdy element ze świadomości i moralności robotników²⁸. Uznać więc należy, że Lenin w swoich dziełach reprezentował nurt znacznie bardziej antyreligijny, gdyż w przeciwieństwie do Marksa w żadnym razie nie dopuszczał prywatnego wyznawania jakiejkolwiek religii. Wskazuje to na fakt, że realny socjalizm propagowany w wersji leninowskiej był bardziej wrogi religii aniżeli socjalizm, który krzewił Karol Marks.

Rola partii robotniczej w zwalczaniu religii i propagowaniu ateizmu

Istotnym postulatem politycznym głoszonym przez Lenina jest uznanie partii socjalistycznej za podmiot, który ma propagować postulaty antyreligijne oraz zwalczać religię w społeczeństwie. Tak jak w *Uwagach na marginesie programu Niemieckiej Partii Robotniczej* Marks twierdzi, że partia robotnicza za cel musi wziąć wyzwolenie sumień od „zmory religii”²⁹, tak Lenin, powołując się bezpośrednio na myśl Karola Marksa, nawołuje do politycznej walki z religią i zintensyfikowanego rozpowszechniania ateizmu³⁰.

Obaj wspomniani autorzy używali tych samych argumentów do legitymizowania antykościelnych i antyreligijnych postulatów, które miały propagować partie oparte na marksizmie lub marksizmie-leninizmie. Marks podnosił, że Kościół jako instytucja opanowana i kierowana przez członków arystokracji i bogatego mieszczaństwa ma stanowić system, który maskuje ucisk klas wyzyskiwanych. Lenin na modłę tych poglądów w dziele *O stosunku partii robotniczej do religii* podnosił, że walka z religią jest równoznaczna walce z klasą wyzyskiwaczy.

Najistotniejszą jednak kwestią w kontekście propagowania ateizmu przez partię i politycznego zwalczania jakichkolwiek oznak życia religijnego w przestrzeni publicznej jest fakt, że Włodzimierz Lenin w przeciwieństwie do swojego niemieckiego poprzednika przejął władzę w państwie i tym samym miał nienadającą się wcześniej szansę na urzeczywistnienie postulatów marksistowskich, także tych związanych z ateizacją państwa i społeczeństwa.

²⁸ Tenże, *Socjalizm a religia*, s. 4.

²⁹ K. Marks, *Uwagi na marginesie programu Niemieckiej Partii Robotniczej*, s. 36.

³⁰ W.I. Lenin, *O stosunku partii robotniczej do religii*, s. 4.

Antykościelne prawo sowieckie

Partia komunistyczna, przejmując władzę w Rosji na skutek rewolucji październikowej, miała już rozbudowaną ideową podstawę kierowania swojej polityki wobec Cerkwi, Kościoła i innych związków wyznaniowych, która swój początek bierze jeszcze w myśli Karola Marksa.

Największym politycznym i ideowym przeciwnikiem bolszewików w nowej, porewolucyjnej rzeczywistości politycznej była Cerkiew prawosławna. Działo się tak z powodu ścisłej współpracy struktur duchowieństwa prawosławnego z carskim systemem państwa oraz tego, że stanowiła ona największy wówczas związek wyznaniowy i tym samym była najpoważniejszym oponentem w walce o wprowadzenie ateizmu państwowego³¹.

Jednym z pierwszych aktów normatywnych uchwalonych przez nową, bolszewicką władzę porewolucyjną był dekret O ziemi. Celem uchwalonego przez II Wszechrosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych aktu normatywnego było zniesienie własności prywatnej bez żadnego odszkodowania dla dotychczasowych właścicieli³². Podmiotami, które miały utracić własność gruntów, wprost wskazanymi w dekrete, były cerkwie, kościoły oraz klasztory³³.

Odebranie związkom wyznaniowym ziemi w celu socjalizacji lub w pewnych sytuacjach ich nacjonalizacji³⁴ wypełniło założenia Marksa i Lenina, według których dążeniem socjalistów miało być osłabienie instytucji Kościoła i Cerkwi jako organizacji posiadających określone uprawnienia i prawa majątkowe. Ustawodawca bolszewicki odebrał dotychczasowym właścicielom gruntów, w tym również podmiotom kościelnym, możliwość odkupienia ziemi poprzez całkowity zakaz obrotu handlowego gruntami³⁵. Odebranie Kościołowi jego terenów bez odszkodowania i możliwości odzyskania stanowi marginalizację pozycji związków wyznaniowych w państwie bolszewickim oraz ogranicza w znacznym stopniu ich operatywność, co stanowi realizację postulatu porewolucyjnego usunięcia religii z życia publicznego.

Karol Marks oraz Fryderyk Engels w *Manifeście komunistycznym* podkreślali potrzebę przemian w zastanej formie instytucji małżeństwa. Teoretycy socjalizmu twierdzili, że jej obecny model jest skutkiem istnienia kapitału prywatnego oraz oparcia na zasadach przyjętych przez burżuazję³⁶. Stąd więc naturalne wydają się zmiany w prawie rodzinnym wprowadzone przez bolszewików, kontynuatorów oraz propagatorów myśli marksowskiej. Dekret o małżeństwie cywilnym, dzieciach i o prowadzeniu ksiąg stanu uchwalony przez Radę Komi-

³¹ G. Szubtarski, *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917–1923)*, „Kościół i Prawo” 2013, nr 2, s. 64.

³² A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo: doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917–1921*, Warszawa 2012, s. 72.

³³ Tamże.

³⁴ *Dekret II Wszechrosyjskiego s'yezda sovetowo o zemle*, <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_zemle.htm>, dostęp: 24.06.2024.

³⁵ A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo: doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917–1921*, s. 74.

³⁶ K. Marks, F. Engels, *Manifest Partii Komunistycznej*, s. 12.

sarzy Ludowych 18 grudnia 1917 r. stanowi, że osoby chcące zawrzeć związek małżeński obowiązane są udać się w tym celu do urzędu stanu cywilnego³⁷. Ten akt normatywny w pełni sekularyzuje instytucję małżeństwa i nie dopuszcza możliwości zawarcia doniosłych prawnie zaślubin przed osobą duchowną. Akt normatywny wprowadzający w pełni świecki charakter małżeństwa i całego prawa małżeńskiego³⁸ stanowił kolejny zabieg prawny mający usunąć Kościół z przestrzeni publicznej. Odebranie związkom wyznaniowym możliwości udzielania małżeństw respektowanych przez władze cywilne odciągnąć miało obywateli Rosji bolszewickiej od instytucji kościelnych. Brak doniosłego prawnie małżeństwa wyznaniowego odebrał Kościołowi kolejne przedrewolucyjne uprawnienia oraz służył do kreowania z członków porewolucyjnego społeczeństwa osób niebędących związanymi ze związkami religijnymi przez brak korzyści, jakie te struktury mogą przynieść wiernym.

Aktem normatywnym, który niezwykle dotkliwie uderzył w Kościół prawosławny podczas zmiany ustroju państwa rosyjskiego był dekret O wolności sumienia oraz o Kościele i stowarzyszeniach religijnych, zwany także dekretem O rozdzieleniu Kościoła od państwa. Na mocy tego dokumentu Kościoły i inne związki wyznaniowe utraciły osobowość prawną i tym samym ich majątek został znacjonalizowany³⁹. Władze komunistyczne wzięły za cel usunięcie Kościoła jako podmiotu zinstytucjonalizowanego. Nad obywatelami nie miała być w myśl bolszewików rozciągnięta jakakolwiek inna struktura administracyjna niż państwowa⁴⁰. Powodem tego mogła być zarówno chęć zrealizowania przez Lenina marksowskich postulatów, które kategorycznie zmuszały rządzących do oddzielenia państwa od struktur religijnych na każdej płaszczyźnie życia publicznego oraz wyemancypowanie państwa spod wpływów doktryn religijnych, jak i obawa nowo rządzących bolszewików przed „konkurencją” ze strony administracji kościelnej, która w przeciwieństwie do władz porewolucyjnych była obywatelom znana i z którą obywatele mogli się znacznie bardziej utożsamiać. Według oficjalnych założeń dekret przewidywał wolność sumienia i równouprawnienie obywateli bez różnicowania co do wyznania, co wypełniało socjalistyczne, równościowe założenia propagowane przez Karola Marksa. Uważał on bowiem, że zadaniem rewolucji jest doprowadzenie do stanu, w którym znikną wszelkie różnice klasowe⁴¹. Równouprawnienie jednak nie dotyczyło duchowieństwa, gdyż warstwa ta została uznana przez sowieckiego ustrojodawcę za tzw. liszeńców, którzy pozbawieni zostali zapisami konstytucji z 1918 r. części praw obywatelskich. Pozorne więc równouprawnienie całego społeczeństwa rosyjskiego,

³⁷ *Dekret o grazhdanskom brake, o detyakh i o vedenii knig sostoyaniya. 18 dekabrya 1917 goda*, <<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/348065-dekret-o-grazhdanskom-brake-o-detyah-i-o-vede-locale-nil-nii-knig-aktov-sostoyaniya-18-dekabrya-1917-goda>>, dostęp: 24.06.2024.

³⁸ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli Historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików): krótki kurs*, Warszawa 2010, s. 250.

³⁹ G. Szubtarski, *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917–1923)*, s. 64.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ K. Marks, F. Engels, *Manifest Partii Komunistycznej*, s. 14.

niezależnie od wyznawanej religii, ograniczało prawa reprezentantów instytucji kościelnych i cerkiewnych.

Celem antyreligijnego ustawodawstwa nie była jedynie administracja kościelna na najwyższych jej szczeblach, ale także podstawowe komórki zorganizowania wiernych przy kościele, jakimi są parafie. Na podstawie dekretu Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego z 3 sierpnia 1922 r. wprowadzono obowiązek rejestrowania stowarzyszeń niezarobkowych i rozwiązano wszystkie najmniejsze jednostki organizacyjne Kościoła⁴². Żeby na nowo zostały one zorganizowane, wierni w liczbie co najmniej 20, a po czasie 50 osób, musieli złożyć w tej sprawie specjalną petycję, której skutkiem (w przypadku przychylnego rozpatrzenia) było udostępnienie parafianom wcześniej znacjonalizowanej świątyni. Jednak świątynia nadal stanowiła własność państwa, a nie Kościoła i państwo mogło zaprzestać jej udostępniania⁴³. Tego typu proceder z pewnością można uznać za przedsięwzięcie mające na celu kreowanie „człowieka sowieckiego”, który miał być w pełni obojętny religijnie, pozbawiony potrzeb duchowych zaspokajanych w ramach okazywania przejawów religijności oraz sprawowania kultu. Obywatele Rosji Radzieckiej (później Związku Radzieckiego) mieli być przymusowo sekularyzowani przez pozbawienie ich podstawowej jednostki struktury kościelnej.

Za akt normatywny w sposób wyjątkowo mocno uderzający w stan posiadania Cerkwi i Kościoła katolickiego uznaje się dekret rządowy uchwalony 22 lutego 1922 r. Polecał on konfiskatę całego mienia cerkiewnego i kościelnego, począwszy od cennych, złotych kielichów, monstrancji, puszek na komunikanty, skończywszy na dywanach, obrusach i innych elementach podstawowego wyposażenia kościoła⁴⁴. Władze sowieckie wydanie tego aktu normatywnego tłumaczyły potrzebą zaspokojenia potrzeb głodujących wówczas obywateli Rosji Radzieckiej, m.in. na Powołżu i Kaukazie, z przychodu ze zrabowanych bogactw. Sowietci uważali, że majątek kościelny jest własnością państwa, udostępnioną jedynie na potrzeby sprawowania kultu⁴⁵. Bolszewicy byli świadomi, że pozbawienie Cerkwi i Kościoła majątku, zwłaszcza tych jego składników, które niezbędne były do sprawowania kultu, osłabi instytucje Kościoła, a poszczególnym parafiom uniemożliwi odprawianie nabożeństw i tym samym wyraźnie ograniczy liczbę wiernych partycypujących w życiu wspólnoty religijnej.

Reprezentanci instytucji kościelnych byli prześladowani nie tylko przez uchwalanie antyteistycznego i antykościelnego ustawodawstwa, lecz także poprzez realne działania sowieckich organów państwowych egzekwujących prawo i jego przestrzeganie. Za przykład tego typu działań można uznać proces czternastu księży, z abp. Janem Cieplakiem, biskupem mohylewskim, na czele. Proces odbył się 21–25 marca 1923 r. i zakończył się skazaniem kapłanów

⁴² J. Dębiński, *Kościół katolicki w Rosji*, „Studia Włocławskie” 2012, nr 14, s. 47.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ R. Dzwonkowski, *Kościół Katolicki obrządku łacińskiego w ZSRR po 1918 r. Zarys problematyki*, w: *Odrodzenie Kościoła Katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, pod red. E. Walewandra, Lublin 1993, s. 83.

⁴⁵ R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRR (1917–1939). Zarys historii*, Lublin 1997, s. 128.

na karę śmierci⁴⁶. Atak organów administracji sądowej na jednych z najistotniejszych reprezentantów hierarchii kościelnej na terytorium porewolucyjnej Rosji wyraźnie wskazuje, że celem owych instytucji było zniesienia struktur kościelnych, reprezentujących potępiany przez Karola Marksa i Włodzimierza Lenina Kościół instytucjonalny. Spełniły się tym samym postulaty zawarte w dziełach powyższych autorów. Rezultat opisanego procesu w znacznym stopniu przyczynił się do ostatecznego zniesienia zorganizowanego Kościoła katolickiego w Rosji. Finalnie kara śmierci we wspomnianym procesie zamieniona została na karę dziesięciu lat pozbawienia wolności, a następnie nakaz opuszczenia państwa⁴⁷. Doprowadziło to do wydalenia z Radzieckiej Rosji abp. Cieplaka, będącego najważniejszym kapłanem katolickim w państwie. Po jego emigracji na terytorium Polski naruszona struktura Kościoła katolickiego nie została odbudowana jako jawnie działająca organizacja.

Konstytucja Sowiecka z 1918 r.

Istotny wkład w urzeczywistnianie w sowieckim prawodawstwie antyreligijnych postulatów wypływających z dzieł Marksa i Lenina miała pierwsza konstytucja sowiecka. Art. 23 Konstytucji Rosji bolszewickiej, uchwalonej przez V Wszechrosyjski Zjazd Rad 10 lipca 1918 r., stanowi, że Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Republika Radziecka, kierując się interesami klasy robotniczej, pozbawia jednostki i odrębne grupy praw, które wykorzystują ze szkodą dla interesów rewolucji socjalistycznej⁴⁸. Sowiecki ustrojodawca ukonstytuował w ten sposób istnienie w radzieckim społeczeństwie nowej grupy, jaką byli tzw. liszeńcy – osoby pozbawione praw obywatelskich ze względu na uznanie ich za wrogów nowego ustroju. Liszeńcami powiązanymi z instytucjami kościelnymi, których pozbawiono m.in. praw wyborczych, prawa do opieki mieszkalnej, mieszkań komunalnych, byli kapłani, osoby konsekrowane, personel pomocniczy przy sprawowaniu kultu⁴⁹. Za pośrednictwem uchwalonej ustawy zasadniczej bolszewicy realizowali założenia propagowane przez Karola Marksa, który wskazywał, że celem rewolucji proletariatu jest zwalczanie religii, co niemiecki filozof podnosił m.in. w *Uwagach na marginesie programu Niemieckiej Partii Robotniczej*⁵⁰.

Przyjęcie we wspomnianej konstytucji art. 65, który w enumeratywnie przedstawionym zapisie wskazuje osoby duchowne i konsekrowane jako obywateli „gorszej kategorii”, pozbawia ich podstawowego prawa obywatelskiego,

⁴⁶ Tamże, s. 51.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ *Konstitutsiya (Osnovoy Zakon) Rossiyskoy Sotsialisticheskoy Federativnoy Sovetskoy Respubliki Prinyata V Vserossiyskim s'yezdom Sovietovv zasedanii od 10 iyulya 1918 goda*, <<https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm>>, dostęp: 26.09.2024.

⁴⁹ R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii*, s. 191.

⁵⁰ K. Marks, *Uwagi na marginesie programu Niemieckiej Partii Robotniczej*, s. 36.

jakim jest prawo wyborcze⁵¹, stanowi środek do wprowadzenia i sukcesywnego pogłębiania ateizacji porewolucyjnej Rosji. Wprowadzając propagowany przez Marksa i Lenina ateizm państwowy, sowiecki ustrojodawca marginalizuje osoby duchowne, stanowiące o pozycji instytucji religijnych, degradując tym samym te instytucje i niemalże uniemożliwiając im działanie w rosyjskiej przestrzeni prawnej i społecznej.

Islam w porewolucyjnej rzeczywistości

Islam w momencie wybuchu rewolucji stanowił jedną z najpowszechniejszych, obok prawosławia i katolicyzmu, religii. Walka bolszewików z islamem przebiegała jednak w inny sposób niż z wyznaniem chrześcijańskimi. W pierwszym okresie formowania się państwa sowieckiego i konstytuowania się przy władzy bolszewików muzułmanie mieli stanowić dla nowych rządzących istotne wsparcie⁵². Rewolucjoniści podczas wojny domowej wiedzieli, jak niezwykle istotne jest utrzymanie po swojej stronie separatystycznie usposobionych wyznawców islamu z nieeuropejskich części państwa oraz zabezpieczenie wschodu Rosji przy próbie rozprzestrzeniania założeń rewolucji socjalistycznej na zachód, w kierunku Europy środkowej i zachodniej⁵³.

Sytuacja zmieniła się jednak, kiedy Sowietci po wojnie polsko-bolszewickiej wiedzieli już, że szybka ekspansja myśli marksistowsko-leninowskiej na zachód nie jest możliwa, a ich władza w Rosji coraz mocniej się ugruntowywała. Za początek antyislamskich działań bolszewików można uznać działania mające miejsce już w 1918 r. 24 marca władze bolszewickie dokumentem z mocą dekretu zlikwidowały Harbi Szuro – radę delegatów robotniczych, żołnierskich i narodowych Tatarstanu, powstałą w 1917 r. Miesiąc później także dekretem zlikwidowano powołany w Ufie rząd tatarski – Milli İdärä⁵⁴. Z czasem rozwiązano także wszystkie instytucje powołane do życia podczas I Wszehrosyjskiego Zjazdu Muzułmanów. Istotnym zabiegiem władz sowieckich, który stanowił atak na majątek należący do islamskich związków wyznaniowych i tym samym znacznie utrudnił tym związkom funkcjonowanie, było nacjonalizowanie wakfy – zapisów pieniężnych na cele religijne i publiczne, przekazywanych przez wiernych muzułmańskich. Miało to miejsce na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w.

Z czasem prześladowania religijne wobec muzułmańskiej administracji religijnej, jak i wobec poszczególnych wyznawców islamu doprowadziły do nieodwracalnych zmian w strukturze wyznaniowej państwa rosyjskiego i później Związku Radzieckiego. Do roku 1917 w Rosji funkcjonowało około 30 tys. meczetów

⁵¹ *Konstitutsiya (Osnovoy Zakon) Rossiyskoy Sotsialisticheskoy Federativnoy Sovetskoy Respubliki Prinyata V Vserossiyskim s'yezdom Sovietov zasedanii od 10 iyulya 1918 goda*, <<https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm>>, dostęp: 26.09.2024.

⁵² J. Potulski, *Islam i ZSRR. Polityka bolszewików wobec muzułmanów w okresie kształtowania się państwa radzieckiego*, „Cywilizacja i Polityka” 2017, nr 15, s. 241.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże, s. 245.

i 14 tys. szkół wyznaniowych. W wyniku zwalczania islamu przez bolszewików do lat osiemdziesiątych XX w. zostało się jedynie 200 meczetów⁵⁵.

Wnioski i próba oceny stopnia implementacji założeń marksowskich w bolszewickie ustawodawstwo religijne

Przeprowadzona analiza antyreligijnych postulatów Karola Marksa i Włodzimierza Lenina przedstawia sylwetki dwóch autorów, dla których krytyka religii jako systemu jest jedną z wartości definiujących światopogląd oraz propagowaną przez nich wizją państwa. Zarówno Marks, jak i Lenin wskazywali instytucje religijne jako naturalnego przeciwnika instytucji państwowych. Ich zdaniem zorganizowane grupy wyznaniowe winny być zniesione po przeprowadzeniu rewolucji proletariackiej.

Stanowiło to ideową podstawę ustawodawstwa antyreligijnego uchwalanego przez władze bolszewickie zarówno w dekretach, jak i w konstytucji regulującej podstawowe zasady ustroju państwa, których istotnym elementem był propagowany przez Marksa ateizm państwowy.

Wynikiem analizy treści dzieł Marksa i Lenina oraz dekretów wydawanych przez organy bolszewickiej władzy ustawodawczej jest wniosek, że myśl popularyzowana przez obu socjalistycznych autorów miała znaczny wpływ na kreowanie stosunków państwo–Kościół w Rosji po rewolucji październikowej. Bolszewickie ustawodawstwo ograniczało sprawczość instytucji kościelnych poprzez zniesienie osobowości prawnych parafii, pozbawianie kościołów i cerkwi majątku, delegalizację organizacji o charakterze wyznaniowym, prześladowanie osób duchowych za spełnianie obowiązków wynikających z ich posługi. Wskazuje to, że postulaty propagowane przez obu autorów wyraźnie zostały zaimplementowane do bolszewickiego ustawodawstwa i w znacznym stopniu ukonstytuowały sytuację prawną związków wyznaniowych niezależnie od tego, którą religię reprezentowały. Dekrety wydawane przez porewolucyjnego ustawodawcę powielają najważniejsze założenia dzieł Marksa i Lenina dotyczących religii, takie jak usunięcie zorganizowanych wspólnot wyznaniowych, zdecydowane oddzielenie państwa od Kościoła oraz coraz większą marginalizację religii już po przeprowadzeniu rewolucji proletariackiej. Postulaty te zdecydowanie wybrzmiewały w dziełach Karola Marksa, a ich treść została powielona w publikacjach Włodzimierza Lenina, które inspirowane były twórczością niemieckiego filozofa.

⁵⁵ A. Dudek, *Inne wyznania w Rosji*, w: *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją. Prace Katedry Rosjoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, vol. 7, pod red. L. Suchanka, Kraków 2004, s. 129.

BIBLIOGRAFIA

Literatura:

- Balibar E., *Filozofia Marksa*, Warszawa 2007.
- Bosiacki A., *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917–1921*, Warszawa 2012.
- Dębiński J., *Kościół katolicki w Rosji*, „Studia Włocławskie” 2012, nr 14, s. 472–487.
- Dudek A., *Inne wyznania w Rosji*, w: *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją. Prace Katedry Rosjoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, pod red. L. Suchanka, Kraków 2004, s. 127–140.
- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki obrządku łacińskiego w ZSRR po 1918 r. Zarys problematyki*, w: *Odrodzenie kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, pod red. E. Walewandra, Lublin 1993, s. 81–99.
- Engels F., Marks K., *Manifest Partii Komunistycznej*, Warszawa 2007.
- Jaroszewski T.M., *Rozważania o praktyce: wokół interpretacji filozofii Marksa*, Warszawa 1974.
- Jędraszewski M., *Partia komunistyczna walcząca z religią i państwo komunistyczne gwarantujące wolność religijną jako teoretyczne podstawy marksizmu-leninizmu w walce z religią i Kościołem katolickim w krajach realnego socjalizmu*, „Poznańskie Studiom Teologiczne” 2008, t. 22, s. 299–318.
- Lenin W.I., *O stosunku partii robotniczej do religii*, Warszawa 2006.
- Lenin W.I., *Socjalizm a religia*, Warszawa 2006.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików): krótki kurs*, Warszawa 2010.
- Łagosz M., *Marks i idea końca religijności*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2018, nr 4, s. 235–254.
- Marks K., *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa. Wstęp*, Warszawa 2005.
- Marks K., *Tezy o Feuerbachu*, Warszawa 2004.
- Marks K., *Uwagi na marginesie Niemieckiej Partii Robotniczej*, w: tegoż: *Dzieła*, t. 19, pod red. S. Bergmana, Warszawa 1972, s. 17–38.
- Potulski J., *Islam i ZSRR. Polityka bolszewików wobec muzułmanów w okresie kształtowania się państwa radzieckiego*, „Cywilizacja i Polityka” 2017, nr 15, s. 230–248.
- Szubtarski G., *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917–1923)*, „Kościół i Prawo” 2013, nr 2, s. 63–75.

Źródła internetowe:

- Dekret II Vserossiyskogo s"yezda sovetovo o zemle*, <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_zemle.htm>, dostęp: 24.06.2024.
- Dekret o grazhdanskom brake, o detyakh i o vedenii knig sostoyaniya. 18 dekabrya 1917 goda*, <<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/348065-dekret-o-grazhdanskom-brake-o-detyah-i-o-vede-locale-nil-nii-knig-aktov-sostoyaniya-18-dekabrya-1917-goda>>, dostęp: 24.06.2024.
- Konstitutsiya (Osnovoy Zakon) Rossiyskoy Sotsialisticheskoy Federativnoy Sovetskoy Respubliki Prinyata V Vserossiyskim s"yezdom Sovietov zasedanii od 10 iyulya 1918 goda*, <<https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm>>, dostęp: 26.09.2024.
- Marks K., *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, <<https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1843/krytyka-hfp/index.htm>>, dostęp: 24.06.2024.

**KARL MARX'S THOUGHT INTERPRETED BY VLADIMIR LENIN
AS A MOTIVATING FACTOR FOR SOVIET ANTI-RELIGIOUS LEGISLATION
AFTER THE OCTOBER REVOLUTION**

SUMMARY

The thought of Karl Marx and Vladimir Lenin were legal and social in the socialist states. In the text, author discusses the assumptions propagated by the said authors, focusing on the

understanding of relationship between state and religion and religious freedom. The proponent of state atheism in the post-revolutionary reality was Karl Marx. Seizing power in Russia, after 1918 the Bolsheviks decided to incorporate Marxian thought into the legislation of the still-forming Soviet state. In the article author emphasises the considerable degree to which the founders of the Soviet state were inspired by the thought of Karl Marx and, on the basis of this ideological background, presents the legal as well as actual actions that led to the creation of an atheist state and a state that fought against all manifestations of state religiosity.

KEYWORDS: Marxism, Marxism-Leninism, anti-religious legislation

